

MEMLÛK SULTANLIĞINDA İKTİSADÎ ÇÖZÜLMENİN YAYGIN DİNAMİKLERİ ve ÇÖZÜLMEME KARŞI ALINAN TEDBİRLER

Common Dynamics of the Economic Solution in Mebanity Sultanity and Measures Taken Against Solution

Öğr. Gör. Dr. Hatice GÜLER

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Kırşehir/Türkiye.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8544-2734>

ÖZET

Memlûk Devleti diğer Türk İslâm devletleri gibi tebasına temel ihtiyaçlarını sağlama, hayatlarını idame ettirme gibi sorumluluklarını sahiplenmiş, herkese makul bir hayat standardı sağlamaya gayret etmiştir. Ancak zayıf olanları güçlülerden koruma tarzında kamu politikası oluşturacak bir aşamaya gelebilmişler midir? Bu çalışma bu sorunun cevabından ziyade Memlûk sultanlarının tipik ekonomik politikalarını ve uygulamalarını mukayeseli bir şekilde anlatarak öne çıkan durumlarda genel hatlarıyla yaklaşımlarının nasıl olduğu ile ilgilenmiştir. Daha çok fizikî coğrafyanın mecbur bıraktığı durumlara makul çerçevede onarım yapma gayretinde olan sultanlara değinmiştir.

Bu makale ile Memlûkler'in tüm dönemlerinde finansal sistemin aşağı doğru takip ettiği eğimi ve sultanlık rejiminin aldığı malî tedbirlerle kötüye gidişle nasıl başetmeye çalıştığının izahı yapılacaktır. Bu izahların sözkonusu zamanda kötüye gidişin genel resmi üzerinde farklı bir bakış açısı sağlayabilmesi ve aynı zamanda Memlûk sultanlarının seleflerinin tecrübelerinden beslenen üretim sürecinde karşılaştıkları sorunları aydınlatabilmesi mümkündür. Nitekim Memlûk sultanları iktisadî gücün artmasını mutedil ölçekte faaliyetlerle teşvik etti. Zaman zaman geleneksel düzeyde sınırların ötesinde faaliyet göstermekten kaçınmamışlardır. Bu çalışma Ortadoğu coğrafyasında hüküm sürmüş bir devletin iktisadının çöküş sürecini temel faktörler bazında Arapça kaynakların ve telif eserlerin anlattıklarından istifade etmek suretiyle yalın bir şekilde anlatırken sığ olmayan üretimi, kendisine has stratejileri olan ticareti ile verimsizliği dışlayan Memlûk iktisat sistemi potansiyellerini ve bu potansiyelleri eriten nedenleri görmeye davet edecektir.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, İktisat, Ticaret, Ziraat

ABSTRACT

The Mamluks State had the responsibility of providing basic needs to all its people and maintaining their lives and provided a reasonable standard of living for all like other Turkish Islamic states. But have they reached the stage to form a public policy to protect the weak from the strong? This issue is not within the scope of our study. This study is concerned with how the Mamluk sultans approach in general terms in the prominent situations rather than explaining the typical economic policies and practices in a comparative manner. He referred to the sultans who tried to make repairs in accordance with the difficulties of physical geography.

This article will explain the downward slope of the financial system in all periods of the Mamluks and how the sultanate regime attempted to deal with the deterioration by financial measures. It is possible that these explanations can provide a different perspective on the general picture of the deterioration at the time, and at the same time, illuminate the problems that the Sultans of the Mamluk sultans encountered in the production process, which was fed by the experience of their predecessors. As a matter of fact, Mamluk sultans encouraged the increase of economic power with moderate scale activities. From time to time they did not avoid operating beyond borders at the traditional level. This study will explain the collapse of the economy of a state reigning in the Middle East geography in a simple way by making use of what Arabic sources and copyright works tell on the basis of basic factors. At the same time, it will invite the Mamluks economic system to exclude non-superficial production, its own strategies, trade and inefficiency, and to see the potentials that melt those potentials.

Key Words: Mamluk State, Economy, Trade, Agriculture

1. GİRİŞ

Bu makalenin konusu olan Memlûk Türk Devleti; değerleriyle ve kendine yeterlik politikasıyla teşkilatlanmış, tarihe mâl olmuş bir devlettir. Şu vakte kadar araştırmacıların odaklandığı devletlerde görülmüştür ki, biçimler değişse de içerikler aynı kaldı. Haldûniyye yaklaşımında olduğu gibi devletler; doğdu, aynı yollardan geçerek büyüdü ve öldüler. Hele ki ekonomi sözkonusu olduğunda devletlerde toprak, üretim, ticaret, vergi gibi dinamiklerden müteşekkil yapılar benzer özellikler taşıdı. Üzerinde çalışılan Memlûk dönemi boyunca genel sosyo-ekonomik dinamikler istikrar, güven ve kendine yeterlikten oluştu. Öyle ki mevcut düzene zeval gelmemesi adına toplum ile elit, siyasî ve askerî kesim iktisadî

konularda ihtiyatlı yöntemlere başvurdu. Ancak Moğollar ve Memlûkler arasındaki uzun süreli çatışmanın faturası o çağda o coğrafyada yaşayanlara çıkmıştı. Yüzleşilen kaosa yalnızca sadra şifa olacak tedaviler yeterli kalamazdı.

Dahası Memlûkler'in uğraşmak zorunda olduğu başka meseleler de vardı. Memlûk/köle menşeli olmalarından ötürü görünürde Müslüman dünyasına; ancak asıl komşular nezdinde meşrûluk elde etmek için çetin uğraşlar vermek zorunda kaldılar. Meşrûluk meselesini halletmeye çalışırken Haçlılar'a ve Moğollar'a karşı elde ettikleri zaferler meyvelerini verdi ve bu itibarla artık Türk-İslâm dünyasında köle asıllı imaj ile lümpenleşmelerine ramak kalan kölemenler topluluğu yerine meşrûluk meselesini alınlarının akıyla halletmiş Memlûk Türk Devleti vardı. Yapabilirlikler ile kazanılan duruşu idame ettirmek için ise içeride miras aldıkları sistemlere kendi yapılarından oluşturdukları eklemelerle iktisadî mukavemetlerini oluşturdular.

Tarihte her devletin illa ki bir müddet de olsa tanışmak zorunda kaldığı finansal kısır döngü ve bunun sonucunda etkili mekanizmaları devreye sokma teşebbüsleri, Mısır ve Suriye gibi stratejik bir coğrafyada hüküm süren Memlûkler için de kaçınılmaz oldu. Genel anlamda Memlûkler'de uygulanan politikalar seleflerinin politikaları ile örtüşmüş, radikal yöntemlere başvuran sultanlar neredeyse hiç olmamıştır. Bendeniz tarafından tespit edilen odur ki Memlûk sultanlarının radikal yöntemlere meyletmemesinin nedeni selefleri ile hakimiyet kurdukları fizikî coğrafya ve bu coğrafyanın kendilerine sunduklarının farklı olmamasıdır. Nitekim iktisat uzayda değil; yeryüzündedir ve yeryüzü herkese eşit ve cömerttir. Ancak birbiriyle etkileşiminde şüphe bulunmayan nüfus düzeyi ile ekonomik yaşam için kırılma noktası yine tabiatın zaman zaman maruz bıraktığı afet ve tehlikelerdi. O halde üretimi besleyen doğa, vakti saati gelince verdiğini almaya niyetlenebiliyordu. İşte bu hal, tarihte aynı fizikî mekanlardan geçen devletleri aynı sürece ve sona sürüklemiş, benzer politikalar uygulamaya yöneltmişti. Dolayısıyla bu çalışmada Memlûkler'in memleketlerini maddeten hasara uğratan dinamikleri ve bu dinamiklerin önünü almak adına uyguladıkları anlatılırken esasında Eyyübî ve Osmanlı gibi selefi ve halefi olan devletlerle makul olan görünmez etkileşimlerinin mevcudiyeti anlatılmış olacaktır.

Dengeli ekonomik politika, mutedil büyüklükteki Memlûk Sultanlığı gibi bir devletin kritik vakitlerinde ölümcül yara almamasının önüne geçebildi. Bir başka deyişle bu devletin çapı ile paralel iktisadî üslubu rehber edinmesi kendisine musallat olan finansal kangrenleri tedavi etti. Bu zaviyeden bakıldığında oyunu kendi kurallarına göre oynamalarının ötesinde kölemen kökenli yönetici kadronun ekonomiye uyguladıkları stratejilerde teşviksel tavırlar takımlarının kendi koşullarının sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Tek cümle ile ifade etmek gerekirse, ortada finansal dâhilik peşinde koşma gibi bir niyet yoktu; amaç sadece işler kesat olduğunda düzlüğe çıkabilmektir.

Memlûkler için iktisadî çözümlenin başladığı evre olarak dönemin vakanüvisleri tarafından 1380 yılı ifade edilir. 1380'lerde Sultan Berkûk'un tahta çıkmasıyla birlikte hatalı parasal politikalar uygulandı; hatta pazarda gümüş açığı yaşandığı için gümüş yerine bol miktarda bakır basılarak piyasaya sürüldü. Bununla birlikte tedavüle sokulan bakırlar altın ve gümüşe endekslenmesi gerekirken tam tersi yapılarak altın ve gümüş bakıra endekslenerek bu şekilde bu iki metalin değeri bakıra göre devalüe edildi. Ancak bu basılan bakır paralar ya pazar tarafından reddedildi ya da ayarı düşük olarak yorumlandığı için tekrar gümüşe dönüldü. Tekerrüen hatalı parasal politikalar uygulanarak altın gümüş nezdinde düşürülmeye çalışıldı (Levanoni, 2011: 133,135).

2. İKTİSADÎ ÇÖZÜLME

Finansal açığa sebebiyet veren en mühim meselelerden biri israftır. Ekonomi eğitiminde ilk ders ekonominin; sınırsız ihtiyaçlar ile kit kaynaklar arasında oluşturulan denge bilimi olduğu öğretilir. Esasında konu açıktır: Ekonomi bilimi denge bilimidir. İhtiyaç ise göreceli bir kavramdır. Temel ihtiyaçların ötesinde ahlak-hak-adalet ekseninin dışına taşmadan nefis hâkimiyeti törpülenmediği ve vicdan devreye girmediği müddetçe dengesizlik vardır. Pekala Memlûkler finansal araçlarını har vurup harman mı savurdu? İslâmıla şekillenmiş, Türk gelenekleri ile harmanlanmış bir devletten bahsedildiği için bunun cevabı hayır olmalıdır.

2.1. İsrâf

Sultanların ne kadar cömert olduğunu, kapılarının her daim açık olduğunu gösteren örnekler oldukça fazladır. Zirâ Memlûk sultanlarının kapısına gelenlere her şey sonuna kadar sunulurdu. Kaynaklar, Mısır'a her memleketten insanların geldiğini ve sultanların kimseyi ayırmadan in'amlarda bulunduğu ve bu

durumun sultanlığı helak edecek duruma getirdiğinde fikir birliği yapmaktadır. (İbn Zunbul, 1988: 70; Makdîsî, 2019: 76). *Muhibbeddîn Ebû Hamid Makdîsî*, Memlûkler'in tabiatında iyiliğin, cömertliğin, müsamahanın, dilencilere hayır yapmanın hâkim olduğunu ifade etmiştir. Bunun sebebini ise onların rızkının genişliği ve fazlalığına bağlamıştır. Nitekim Memlûkler, içlerinden birinin başına felaket, sıkıntı, sürgün, hastalık gelirse onun itibarını düşürmez, onu o halde bırakmazlardı. Aksine ona karşı sevgiyi, hizmeti, iyiliği artırır; ona at, mal, kumaş vesair şeyler gönderirlerdi. Uzakta dahi olsalar ona hediyeler ve kıymetli şeyler yollarlardı (Makdîsî, 2019: 75, 77).

Sultanların davranış normları farklı olmakla birlikte çocuklarının düğünleri sözkonusu olduğunda fazlasıyla benzer tavırlar sergiliyorlardı. Zira muhteşem olan bu törenler için yapılan harcamaları okuyanlar yazılan rakamların abartıldığını dahi düşünmüştür. İbn Kesîr, *el-bidâye ve'n-nihâyesi'*nde Nâsır Muhammed'in oğlunun düğünü için bir milyon dinar harcadığını yazmıştır. Bu harcamanın içinde yaklaşık 20.000 hayvanın eti ve 18.000 kantar tatlı vardı (İbn Kesîr, 1932: XIV/157). Bu haliyle makamlarına layık özverişi ve gösterişlerde bulunmaları esasında sultanların "*biz alalede insanlardan ayrı bir yerdeyiz*" demesinden başkaca bir şey değildi.

İsrafın, bilhassa askerî jenarasyon uygulamalarına nasıl yansıdığı üzerinde durmak zaruridir. Nitekim önceleri yirmi dört bin olan *ecnâdü'l-halka* askerlerinin sayısı en-Nâsır Muhammed Kalâvûn zamanında *dîvânü'l-ceyş/dîvânü'l-iktâya* kaydedildiği kadarıyla yirmi dört bin atlıya ulaşmıştır (El-Ömerî, 1998: 98; el-Makrîzî, 1998: 273; İbn Tangrıberdî, 1992: VIII/14). Nâsır Muhammed, Kerek sürgününden Kâhire'ye geldikten sonra beraberindeki kölemenleri seçkin emir yapmakla kalmayıp onlara yeni iktâlar ile bağışlarda bulundu. Kaldı ki; bu durum eski seçkin emirlerin öldürülmelerine, sürgün ya da hapsedilmelerine neden oldu. Verilen maaşlar ya da bağışlarda fütursuzca hareket edilerek klasik dönemde harcanmayan paralar harlandı. Meselâ yine Baybars döneminde 1269 yılında *emîr-i mîeye* verilen yıllık iktâ geliri 3.000 dinar iken Nâsır Muhammed döneminde bu rakam 200.000 dinara ulaştı. Anlaşıldığı üzere Nâsır Muhammed, her fırsatta kölemenlerine maaşlarının ya da iktâ gelirlerinin haricinde yüksek meblağlar dağıtarak devlet gelirlerini israf etti. Kölemenler her dâim daha fazlasını kazanmak ve orduda yüksek rütbelere sahip olup kişisel zenginliklerini artırmak umuduyla nankörlük içinde bulunurlardı (Levanoni, 2011: 56, 110). İlave olarak Darrag "*L'Égypte sous le règne de Baybars, 825-841/1422-1438*" adlı eserinde Baybars'ın siyasetini Mısır'ın içine saplandığı uzun vadeli ekonomik krize -genellikle ustaca ama tehlikeli ve yıkıcı- bir cevap olarak gördü. Onun, hem Memlûk Devleti'nin Batı Akdeniz'deki üstünlüğünü savunma hem de askerî elitin imtiyazlarını koruma gayretleri ekonomik bunalım şartları içinde gerçekleştirilmek zorundaydı (Humphreys, 2004: 230).

Yukarıda ifade ettiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere Memlûk emirleri hazineden paralar almaya hak kazanarak sultanları tarafından muazzam iktâlar, bol maaşlarla nemalandırılırdı. Tarihin çeşitli dönemlerinde rastlanılan bu meselenin özünde "*Allah hikmetiyle onları, düşmanları defetmenin görünür sebebi kılar.*" felsefesinin yattığını düşünen *Makdîsî* şöyle devam etmiştir:

"*Düşmanlar onlardan korkarlar, İslâm ülkeleri üzerine yürümekten, istila ile ele geçirmekten, Müslümanları öldürmekten, mallarını almaktan, kadınlarını, çocuklarını esir etmekten çekinirlerdi. Sayıları, malları çok olduğu için Allah'ın takdiri sayesinde onlara kimse engel olamazdı.*" (Makdîsî, 2019: 83, 84).

Nâsır Muhammed döneminde ve sonrasında ekonomi genel hatlarıyla değerlendirildiğinde mali politikanın norm haline getirilerek, sultanın maiyeti olarak addedilen hane halklarının masrafları ile birlikte iktidar savaşları sırasında daha fazla hizip toplama adına israfların yapıldığı görülür (Levanoni, 2011: 142). Bu cümleden olarak Nâsır Muhammed o kadar cömert bir sultandı ki Yelboğa el-Yahyavî'ye Şam nâibi Tengiz'in mallarını verdi. O'nun ve memlûklerin günlük et tahsisatı 36.000 rıtlıdı. İmaratinin nafakaları sınırsızdı. Kaliteli atlar almakta aşırıya giderdi. *Bint el-Kirte* adlı bir kısrakla birlikte Hama'da bir çiftliği 600.000 dirheme aldı. Diğer taraftan babası Kalâvûn gibi son zamanlarında çok memlûk aldı. O'nun eliaçıklık örtüsü altında yaptığı harcamalarını delillendiren tipik argumanlardan biri de mücevheratin zamanında pahalılaşıp bulunmaz olmasıydı (Makdîsî, 2019: 50).

Dozu aşan harcamaların, iktisadî mükellefiyetler çerçevesinde gayr-i müslimler üzerine yüklenmesi ile telafi edildiği vakitler de oldu. Vergiler konusunda belli bir nizâma ve sisteme dayanan icraat olmadığı için çıkılan seferlerin, şaaşalı inşaların masrafları ve saray harcamalarının yükü halka yönlendiriliyor ya da daha ötesi halkın zararına olmak üzere keselerini şişiren, zenginleşen devlet memurlarının mal ve mülküne el konuluyordu (Hitti, 2011: 960). Elbette bu durumun bir usulü vardı: İlk iş, hükmüne cevaz verilen şahsın

emvâli tespit edilirdi. Bu işlemi yapan memurlar kimi zaman *üstâddâr*, *şâddü'd-devâvîn*, *vezir* ve kimi zaman da *vali* idi. Eğer bu iş, müstakil olarak kayıt altına alınsaydı ve bu iş için özel bir uygulayıcı olsaydı istikrarlı verilere ulaşılabilir ve sosyal tarih için de bilgilendirici olabilirdi (Çıplak, 2015: 43). Çoğu zaman ise yalnızca mala el koymakla iktifâ edilmeyip doğrudan görevden alma yöntemine başvurulurdu. Bu cümleden olarak Kahire muhtesibi Zeynî Bereket, görevden alınacağı sırada 30.000 dinar rüşvet teklif etti ancak Sultan azarlayarak teklifi geri çevirdi (Islahî, 2017: 72).

Yukarıda bahsi geçen örneğe ek olarak incelenen bölgeye ilişkin Osmanlı hükümetinin malî etkinliğini gösteren 971/1563 tarihli vesikadan yapılan çıkarım önemlidir: Bütün merkezî devlet ve taşra vilayetlerinin işlerini görmek özellikle sultanın hazinesini zengin tutmak ve bunun için de reaya ahvâlini daha da iyileştirmek için gerekli olan kanunların kabulü öngörülmektedir. Örneğin metindeki şu parça bu fikri ifade etmektedir:

“Tedbîr-i mesâlih-i kâffe-i berâya ve terfiye-i âmme-i ahvâl-ı reyâya ve muhafazât-ı hudûd-ı bilâd ve murâkebet-i hukuk-ı mesâkîn ve ibâd için cemi mahsulât-ı imâl-i şâhî ve izhâr-ı zehâir-i emvâl-i padişâhî babında ve beylerbeyilerin ve sancakbeyilerin ve kuzât ve nüvvâb ve cümle asâkir-i mansûrenin tertîb-i umûr ve ahvâllerine ve erbâb-ı fesâd ve şena'atın tedib ve siyasetleri hususunda bir kanun kılınmak mühim ve lazım olduğu ecilden haliya ferman-ı alıšan ve celî el-burhan muktezâsınca bir kanunnâme-i humâyûn mukarrer kılındı ki...” (Tveritnova, 1970: 67).

Memlûkler'in sahip olduğu zenginlikler arasında geniş ve süslü evler, mermer kaplı, tavanı yaldızlı salonlar, yüksek köşkler vardı. Bilhassa emirlerin ve ileri gelenlerin evleri böyleydi. Hatta eski halifelerin, hükümdarların evlerinden çok daha üstündü. Onlardan herhangi bir askerin kendi haline göre güzel evi, ahır, atları, katırları, hizmetçileri, birden fazla eşleri, değerli iktâları vardı. Kimse onun malını fazla bulmaz, onu kıskanmazdı. Hâlbuki Kahire'de en büyük fakihin hali böyle olsa onun durumu dillerde dolaşır, her taraftan gözler ona çevrilirdi (Makdîsî, 2019: 82).

El-Makrizî, halkın Mısır'da sırasıyla yönetici, tüccar, esnaf, çiftçi, fakîh-din âlimleri, zanaatkâr ve ihtiyaç sahipleri olmak üzere yedi sınıfa ayrıldığını ifade etmiştir. Buna ek olarak beşinci sınıfa dahil ettiği fakih, talebe, devlet hizmetlisi, *ecnadü'l-halkanın* çoğu kısmının vaziyetlerinin ölümün gelmesini isteyecek kadar perişan olduğunu belirtmiştir. Bahsi geçen müverrih bu şekilde sefalette olmayı hakettiklerini düşünmekteydi. Zira alışveriş esnasında dirhem oranıyla ilgili yaptıkları hileler kıtlığa ve yokluğa garkolmalarına sebebiyet verdi. *“Size ulaşan bir sıkıntı kendi ettiklerinizin sonucudur. Allah yaptıklarınızın çoğunu bağışlar!”* Yedinci sınıftan olan fakirlerin çoğunun ise akibeti açlıktan ve soğuktan ölmek oldu (El-Makrizî, 1957: 64, 66-67, 72-73).

2.2. Nil Nehri ve Deniz Ticareti

Nil, Memlûk Devleti iktisadî yaşamının bir parçasıydı. Dolayısıyla Nil'e ait durumlar da gerek idarî yönetim gerek halk nazarında sıradan bir olay olarak görülemezdi. Kâhire civarında Nil'in kanallarının açılması, eskiden kalma bir adet ile bir bayram gibi kutlanmaktaydı (Güler, 2018: 102).

Mısır'da o yıllarda ekonomik hayatı doğrudan etkileyen en mühim gelişme Nil nehrinin suyunun bol ve eksik olmasıydı. Bolluk ya da eksikliğin sebebi ise ihtilafli bir konuydu. Zira artması ya da noksanlaşması mevsimsel bir sebebe bağlanabilirken ilahî bir sebebe de bağlanabiliyordu (ed-Devedârî, 1982: I/191; el-Bağdâdî, 1998: 131).

Eğer Nil'in suyu taşarsa ve çok fazla olursa alınan ürün de fazla oluyor ve böylece temel gıda maddelerinin fiyatı düşüyordu. Ancak, Baybars sultan olduktan kısa bir süre sonra Nil nehrinin su seviyesi düşmeye başladı ve normal olarak arpa, buğday ve bakla gibi Mısır'da çok tüketilen ürünlerin fiyatları yükselmeye başladı. Buğdayın bir irdebbi 50 dirheme, bakla ve arpanın bir irdebbi ise 20 dirheme yükseldi. Bu sebeple de emîrlerin kendi depolarındaki ürünleri satmaları yasaklandı. Yalnızca üstâddâr olan Emîr İzzeddin Aydemir el-Hatîrî'nin elindeki ürünleri peyderpey satmasına izin verildi. Bu tür bir önlemin sebebi de her halde eldeki ürünlerin bir anda eritilmesine engel olmak ve ileride yaşanacak bir sıkıntıya karşı tedbir almak idi. Bugünlerde Kâhire'deki devlet görevlileri arasındaki sürtüşmeler de huzursuz ortamın yavaş yavaş gün ışığına çıkmaya başladığını göstermekteydi. Meselâ, *kâtibu's-sırr* olan Şerâfeddîn Abdulvehân b. Fadlullah ile et-Tâc b. Saîd ed-Devle arasında ciddi bir tartışma ve münakaşa olmuştu. Bu tartışmanın sebebi de Tâcu'd-Devle'nin devlet üzerindeki tahakkümünün had safhaya ulaşmış olmasıydı. Birçok işi; vazifelerin dağıtılması ve maaşların bağlanması gibi görevleri kendi uhdesinde bulunduran Tâcu'd-Devle yaptığı işlerden dolayı Fadlullah tarafından, *nâibu's-saltana* olan Sâlâr'a şikâyet edildi ve sonuç itibarıyla

Tâcu'd-Devle, Sultan tarafından bazı mühim vazifelerden azledildi. Ancak bu durum bu iki görevlinin arasının açılmasına neden oldu. Sonuç olarak Nil nehrinin suyunun azalması ve bunun sonucunda da temel tüketim maddelerinin fiyatlarının aşırı derecede yükselmesiyle halk daha önce Ketboğa zamanında yaşanmış olan kıtlığın tekrar etmesinden korktu. Devletin içinde bulunduğu durumdan memnun olmayan halk Sultan en-Nâsır'a olan sevgisini ve Sultan Baybars'a olan tepkisini okuduğu şiirle her yerde belirtti.¹

İbn İyas, el-Kalkaşandî ve el-Makrizî, XV. yüzyılda eylül ayında Nilometre'de ölçülen en yüksek seviyesine çıkan taşkınla ve sebep olacağı etkilerle ilgili endişelerini ifade etmişlerdi. Dahası öncelerde 20 arşına varan seviye (El-Malatî, 2002: II/V-12) ile mahsul mahvolurken artık havzaların çoğu kuru kaldı. Sulama sistemindeki zafiyet, çürüten fazlaca mahsul Memlûk ekonomisinde ve politikasında başköşeye oturan konular olmakla beraber (Borsch, 2000: 133) tüm toplum kesimi bu durumdan aynı oranda etkilendi. Örneğin Nil'in 854/1450'deki azalışı karşısında üzülop dua edenler arasında yönetici kesim de sıradan halk da vardı (İbn Tangrıbirdî, 1990: I/288).

Kendine münhasır otorite-siyaset kurmuş olan ve uzun vadede önlem almayı makul bulan Sultan en-Nâsır Muhammed döneminde inşâ edilen *Halici'n-Nâsırîyye*, Nil Nehri'ne ulaşım kolaylığı sağladı ve tarımda kullanılacak suyun tedârîki açısından şehrin iktisadî faaliyetlerini kolaylaştırdı. Memlûk sultanlarının, bir saldırı olasılığına karşı İskenderiye surlarını tahkim ettirmesine rağmen, şehir pek çok kere istila hareketine hedef oldu. Bu cümleden olarak 1365 yılında Haçlılar tarafından ağır bir şekilde tahrip edilmiş olması buna delildir (Yiğit, 2015: 20). Tarihte hükmetme mevkiinde bulunanların yaptığı muhtelif tahkimat usullerinin iktibasına en bariz verilebilecek örnek Eyyûbî ve Memlûk devletleriydi. Ancak bu minval üzere tefsirler müstakil başka bir çalışmanın konusu olmalıdır.

Nil deltasında ya da çölde yaşayan bedevîler, ziraata elverişli dar vadiler üzerinde yaşayan yerleşik *fellâhîn* üzerine birbiri arkasına tekrarlanan hücumlar tertiplemişler ve araziye viraneliğe çevirmişlerdi. Tıpkı sârî hastalıklar gibi çekirge sürüleri de görülmekteydi. Ülkede kıtlık ve açlık hemen hemen müzminleşti ve bilhassa salgın zamanlarında ve Nil'in seviyesinin fazlasıyla düştüğü ve ekili mahsulün yetersiz olduğu zamanlarda bu gibi sıkıntılar yoğunluk kazandı. Özellikle Sultan Ferec ve Sultan Müeyyed Şeyh'in tahtta bulunduğu senelerde bu nevi sıkıntılar da fazlaydı (Hitti, 2011: 960). Sözkonusu sultanların dönemlerinde ardarda çıkan isyanlar ve bundan daha da önemli olan Timur'un Suriye istilasını nedeniyle devletin halka yüklediği vergiler, savaş giderleri ve tahribatın bilançosu devletin yükünü bir kat daha artıran nedenlerdi. Gümüş madeninin temininde güçlüklerin yaşanması, gümüş dirhemlerin hızla azalmasına ve paranın ebadının küçülmesine neden olarak enflasyonu tetikledi. Gümüş ile dirhem arasındaki 1/20 oranındaki fark 1/25-1/30 olarak değişti (Çıplak, 2005: 196).

Memlûk Devleti'nin hüküm sürdüğü senelerde Suriye ve Mısır nüfusunun yaklaşık olarak üçte ikisi noksanlaştı. Ülkedeki sefalet ve fakirliğin artmasına yardımcı birtakım beynelmilel faktörler de kendini göstermekte gecikmedi. 1498 yılında Portekizli gemici Vasco da Gama'nın, Ümit Burnu'nu geçerek Hindistan yolunu aşması durumunun Suriye-Mısır üzerinde kurulu bu sultanlığın tarihinde büyük etkisi oldu. Bu vesileyle Portekiz ve başka Avrupalı milletlere mensup deniz filoları Kızıl Deniz'de ve Hint Okyanusu'nda sık sık Müslüman gemilerine saldırmakla kalmadı; bunun bir sonucu olarak baharat ve tropik ürünler Mısır-Suriye limanları üzerinden sevkedildi. Dolayısıyla Orta Doğu ülkelerinin baş gelir kaynağı ortadan kalktı. Sultan el-Gavri'nin, Portekizliler bu kıyılardan çekilmedikleri takdirde Filistin'de Hristiyanlarca mukaddes bilinen her şeyin yok edileceğine dair Papa nezdinde savurduğu tehdit işe yaramadı. Gerçekten de Portekiz 1500'de Hindistan'ın Batı sahilindeki Calicut/Kalküta'da iskân ettiğinde köprü inşa etmiştir ki 1563'te filo kumandanı, ismi Arapça'daki *Ebû'l-Kerk*, yani "*çark yapımıcısı*"ndan geldiği muhtemel, Alfonso d'Albuquerque deniz yoluyla gelip Aden'i bombardımana tâbi tuttu (Hitti, 2011: 960-961). Görünürde inovasyona hizmet gibi duran bu teşebbüs Latin kolonyalizminin içine sinen duruşlardan sadece birisiydi.

¹ Halk, bu şiirde sultanları Baybars'ın lakabı Rukneddin olduğu için Rukeyn, nâibu's-saltana olan Sâlâr'ı ise Tatar asıllı olup sakalları ve bıyıkları çok seyrek olduğu için köse, en-Nâsır Muhammed'i ise bir miktar özürlü olduğundan sakat olarak isimlendirmiş ve Nil'in suyunun azalıp kıtlığın ortaya çıkmasının sorumlusu olarak Baybars ile Sâlâr görülmüş, suyun artması ve fiyat artışlarının son bularak müreffeh bir hayata kavuşmanın şartı olarak ise en-Nâsır'ın geri gelmesi öngörülmüştür. Bahsi geçen şiirden bazı mısralar şu şekildedir:

"Sultanımız Rukeyn, nâibimiz Köse

Nereden gelecek bizim suyumuz,

Gönderin bize bir sakat, aksın suyumuz gürül gürül." (Kanat, 2015: 111-112).

Ekonominin kontrol edilemez çöküşü XV. yüzyılın ilk yıllarında da devam etti: 1403-1404 yıllarında yaşanan kuraklıklar sonucunda ciddi mahsul ve gelir kayıpları ekonominin çözülmesindeki diğer etmenlerdi. Bu olumsuz koşullar altında üretimin yapılamaması sebebiyle çiftçiler yaşam sillerini değiştirip köylerini terk etti. Örneğin 1375'te Mısır'daki 2322 köyden 2122'si 1454 yılına gelindiğinde terk edildi ki; bu durum tarımsal çöküş olarak nitelenebilir. Sulama sistemindeki olan ciddi sorunlar nedeniyle 24 bin feddan olan ekilebilir araziden yalnızca bin feddanı ekilebilir kalmış, diğer yerler ise terk edilmişti. Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanatının son on yılında XV. yüzyıldaki ekonomik buhranın temeli atıldı. Sözkonusu olduğu üzere tarım, endüstri ve ticaretteki büyümelere rağmen 1331 yılından itibaren bir dizi ekonomik problemlerle karşı karşıya kalındı. Bunun önüne geçmek adına bazı emirlerin mallarına el konuldu ve seçkin emirlerin mallarına özel vergiler getirildi (Levanoni, 2011: 138, 149). Bu halin tartışılabilirlik ve negatif yönde eleştirilebilirlik özelliği baskın olsa da bütüncül olarak tefekkür edilmesi yerinde olacaktır. Oturup beklemek tavrını seçen bir devletimsi olmaktansa devletin, bekası için hayata geçmesi mümkün formülleri tattırması ya da ben buradayım duruşunu göstermesi yeğdir. Sonu nereye giderse gitsin şeklindeki fütursuz yaklaşımın yerini norm haline getirilen zaman zaman kanunsuz da olsa malî politikalar almıştır. Kayıpların boyutunu azaltarak bu işi kotarma serüveni elbette ülkede genel bir hoşnutsuzluğa sebep olacaktır. Ancak şuna dikkat çekmek gerekir ki; Memlûk Türk Devleti'nin, tebasına "Biz sizi sömürdük ama adam ettik." gibi bir zihniyetle bakmadığına tarih tanıklık etmiştir.

Nil'in su seviyesinin ekonomiye olan etkisi uzun süre devam eden bir durum oldu. 17 Rebî'u'l-âhir/8 Kasım 979/1571'de buğdayın irdebbi 40 pâre, arpanın irdebbi 28 pâre oldu. Yirmi yıl boyunca susuz kalan yerlerin su basması ile tohuma kudreti olmayan kalan yerlerden muzdarip olduğundan halkın ihtiyacının Osmanlı hazinesinden destekleneceği ifade edildi (BOA. A.DVNS. MSR. MHM. d 10, s.288/461).

2.3. Salgın Hastalıklar

Olması temenni edilen ile olan arasındaki farka en belirgin verilebilecek örnek salgın hastalıklardır. Tüm toplumların ortak paydası sağlıklı ve esenlikte olma arzusudur. Ne yazık ki tarih, salgınlarla ilgili daha kötüsü de oldu denilecek çok fazla ve vahim vakayı yazdı. Bir tarafta örtülü bir halde daima duran bir realiteydi.

Sultan Baybars el-Çaşnigir'in saltanatı süresince devlet içerisindeki bir takım sıkıntıların yanı sıra sosyal ve özellikle iktisadî hayatta mühim sorunlar oldu. Herşeyden önce mağdur olunan veba salgını sonucu bol miktarda ilaca ve tabibe ihtiyaç duyuldu. Bu sırada attarların her gün yüz dirhem ile üç yüz dirhem arasında satış yaptıkları ve şeker fiyatının beş dirheme, bir ritl karpuzun da bir dirheme yükseldiği ifade edilmiştir (Kanat, 2015: 110).

Memlûk tarihçilerinin belirttiğine göre veba, "kara ölüm" diye adlandırılan salgın kadar ölümlere yol açmasa da yalnız üç ay zarfında Kâhire'de 300.000 canı aldı. Sultan Baybars, hastalığın bu kadar etkili yayılışının ilahi bir cezalandırma olduğu mülhazasıyla kadınların evlerinden dışarı çıkmalarını yasakladı ve Hristiyanlar ile Yahudiler üzerine keffâret olmak üzere yeni yeni bir takım malî mükellefiyetler yüklemek çarelerini aradı (Hitti, 2011: 960).

Ekonominin tipik karakteristiği maruz kaldığı etkilere karşı tepkisiz kalamamasıdır. Mümkün olduğu kadar sabit kalması çabasının en çaresiz kaldığı nokta ise salgın hastalıklardır. 695/1296 yılında Mısır'da veba ve aşırı kıtlık yaşandı. Buna bağlı olarak buğdayın irdebbi 160 dirheme yükseldi. Dahası, insanlar yollarda açlıktan ölen insanları yedi. Kâhire'de Safer ayında ölenlerin sayısı 100.000 kişiyi aştı. Yine 749/1348 yılında insanları yok, ülkeleri harab eden büyük bir veba çıktı ki, geçmiş zamanlarda böylesinin görülmediği iddia edilmiştir. Daha öncelilere göre daha tehlikeli olan bu vebada kediler, köpekler, kuşlar, vahşi hayvanlar dahi öldü. Kâhire'de her gün 20.000'den fazla insan öldü. Suyun tulumu 10 dinardan fazlaya yükseldi. Bir irdebb buğday 15 dirheme öğütüldü. Sarsıcılığı üzerinde tarihçilerin hemfikir olduğu bu vebâ, İslâm tarihinde altıncı meşhur veba olarak bilinir (Makdîsî, 2019: 44, 52).

Üretim, sert kaidelerle yürütülmeyen aynı zamanda taşınması zor olan bir faaliyettir. Belirtilen vasfı taşıyan faaliyetlere dahil edilen, yerinde para girdisi sağlayan dinamiklerden birisi olan ve ziraatten sonra gelen hayvancılık, iç piyasa için muazzam bir alt yapıdır. Bu itibarla hayvancılığa hanel gelmemesine hassaten özen gösterilmesine rağmen 917/1511 yılında Suriye'de bir sığır hastalığı yayıldı. İnsanlar sığırlarını satmaya başladı. Ancak sığır eti yemeden vazgeçilince et fiyatı bir ritli bir dirheme eşit olacak şekilde bir hayli ucuzladı. Yılın sonunda kurban bayramı geldiğinde koyun kıtlığı da oluştu. Sığır etinin ritli 6 dirheme, koyun etinin ritli da 8 dirheme çıktı (İslahî, 2017: 72). Aynı zamanda yetersiz yağmurlar (Jizani,

2002: 400) ve ürün azlığı nedeniyle yüksek buğday fiyatları da halkı olumsuz etkiledi. Aynı durum 921/1516 yılında da yaşandı. 919/1513 yılının başlarında Mısır'da yasa dışı vergiler kaldırıldı ve muhtesip satış vergilerini de iptal etti. Bu uygulama fiyatların düşmesini sağladı. Ekonomide bir olumsuzluktan sonra küçük de olsa bir başarı gelebiliyorsa bu başarının nasıl bir siyaset üzerine inşa edildiği kafalara kazınır. Bu hal üzere insanlar sultana minnettar kaldı. Değnilildiği üzere uygulamanın nedeni Mısır'da patlak veren vebaydı. Sultanın kendisi dahi göz hastalığına yakalandı. Bu vesileyle af ilan edip birçok vergiyi iptal etti. Ancak iyileşmesi ile birlikte vergileri geri getirdi. Yıl boyunca süren sözü geçen uygulamalarla beraber Kurban bayramı zamanında yurt dışından getirilen kölelerin hayvan satıcılarının mallarını yağmalaması nedeniyle koyun ve sığır oldukça pahalı hale geldi (İslahî, 2017: 72).

Salgın hastalıklar aynı zamanda ordunun yetişmiş insan gücüne de darbe vurdu. 1348 yılındaki büyük veba salgınında *ecnâdü'l-halkanın* çoğunun ölmesi üzerine tıbâklarda asker kalmadı. Bu vebada o kadar fazla ölen oldu ki, gulâmdan birinin maaşı 30 dirhemden 80 dirheme çıktı (İbn Tangrıberdî, 1992: X/166). 1388'deki günde 300 kişinin öldüğü vebada ise kaleden hergün 20 tabut çıkıyordu (İbn Hacer, 1986: II/291). Hatta bu salgınlarda ölü sayısı o kadar artıyordu ki bir iktâ günde ortalama beş hatta dokuz defa el değiştirebiliyordu (İbn Tangrıberdî, 1992: XIV: 174).

Bu kadar zararı dokunmuş bir salgının gün gelip Osmanlı hakimiyeti altındaki Mısır'a fayda sağlayacağını kim bilebilirdi. Öyle ki 1801'de Mısır'a giren İngiliz askerini 1803'te çıkarmayı başaran bu defa ordu değil Mısır'daki veba salgını oldu (BOA HAT 226/12584-E).

3. MALÎ DURUMU DÜZELTME ÇABALARI

İnsanî duyguları ve sosyal teşekkülleri zarûrî kılan, maddî ve iktisadî menfaatlerdir. Sosyal olayların tümü arasında en esaslı olanı ekonomik hadiselerdir. İktisadî olaylar, bütün beşerî gelişmenin mihrini teşkil etmekte ve diğer hadiselerin hepsi iktisadî olaylarla bağlantılı olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla iktisat, bir devleti ayakta tutan en mühim unsurdur (Korkmaz, 1995: 30). Memlûk devletinde iktisadî hayatın can damarı iktâ sistemi idi. Zira iktâ esasına dayanan bir devlet olması hasebiyle toprak mülkiyetine değil vergi gelirlerine dayanan bir iktâ düzeni vardı (İbn Zünbul, 1998: 65; Dürî, 2014: 142). Memlûkler iktâ sistemini ilk uygulayanlar değildi. Bu sistem bölgede zaten çok uzun bir zamandır uygulanmaktaydı; iktâ, X. yüzyılın ortasında ilk Irak Büveyhî emirinin yönetiminde ortaya çıktı ve çabucak Batı İran ve Mezopotamya'daki devletlerin çoğunluğunun malî-askerî yapılarında temel bir unsur oluverdi. Memlûk iktâ sisteminin gelişiminde tek başına en mühim hadise Sultan en-Nâsır Muhammed'in 715/1315'te yaptığı büyük kadastro taraması ve iktâ arazilerinin sistematik yeniden dağıtımı suretiyle askerî idare için çabası oldu (Humphreys, 2004: 226).

Memlûk hükümetinin elinin kuvvetli olduğu 1250-1382 yılları arası döneminde fiyat ve ücret hareketi oldukça olumlu bir seyir takip etti. Bu süreç içerisinde fiyatları beklenmeyen şekilde arttıracak ve ticareti menfî yönde etkileyecek bir para krizinin görülmemiş olması bu istikrarın en kuvvetli delili idi. Para sistemindeki bu istikrar Memlûk Devleti'nin güçlenmesinin en mühim âmillerinden oldu. Fakat daha sonraki süreçte (1382-1517) para ve ücretler sistemindeki bu istikrar korunamadı. Bu durumla doğrudan ilintili olan Suriye ve Mısır ekonomisinin en mühim konusu gümüş madeni kıtlığının başlamasına bağlı olarak dirhem süratle miktarının düşmesi ve bu itibarla fiyat sisteminde bakır para devrinin başlaması oldu (Asthor, 1985: 389).

3.1. Ziraate Dair Öne Çıkan Gelişmeler

Mısır'da genel anlamda birinci sırada yer almayan tarım; Nil nehri üzerinde, yağışlı olan göl kenarında ve Feyyum gibi nehirler çevresinde yapılmaktaydı (El-Bağdâdî, 1992: 138, 145; es-Sayrâfî, 1970: 175, 177, 179, 191, 212, 233, 287). Ancak Nil'in önemi daha fazlaydı. Mısır'da tarihin her safhasında iktisadî hayatın temelini ziraat, ziraatin temelini de Nil nehri teşkil etti. Çünkü bu ülkede ziraat, feyezân eden Nil sularının yayıldığı topraklara inhisâr ediyordu. Nehrin kabarmaları yağmurdan büyük ölçüde mahrum olan Mısır toprakları için hayat kaynağı oluyordu. Arazi vergisinin alınma usûlü ve zamanının belirlenmesi bakımından da suyun kabarma ve alçalma zamanları büyük önem arz ediyordu. Nil nehrinin bu önemine bağlı olarak önceki ve daha sonraki devletlerin idarecileri gibi Memlûk sultanları da nehrin sularından daha fazla faydalanmaya önem verdi (En-Nüveyrî, 2004: 246; Yiğit, 2008: 224). Zenginler ise su temin etmenin kolay bir yoluna sahip olmaları hasebiyle Nil'den farklı tarzda faydalandı. Zira zenginlerin nehrin kıyısında olan köşklerinin pencerelerinden sarkıttıkları iple kolaylıkla kovalarına su doldurduğuna (Nâsır-ı Hüsrev, 1950: 85) tanıklık etmiş seyyahlar vardır.

Sultanlığın kötüye doğru kayıp duran iktisadî durumu, zaman zaman sultanların kendi şahıs ve etraflarını düşünmeleri gibi bir zafiyete kapılmaları yüzünden ciddi bir vaziyete büründü. Ziraate bağlı bazı düzenlemelerde bu zafiyetin etkisi fazlaca hissedildi. Sultan Barsbay, Mısır'da pek sevilen biberli maddeler de dahil Hindistan'dan her çeşit baharat ithalini yasakladı. Dahası bu yolla son derece artan fiyatlar karşısında bu maddelerin ticaretini de tasarrufuna alarak büyük kârlarla bunları kendi tebasına satma yoluna gitti. Kezâ O, şeker imalatını da kendi kontrolüne aldı ve şahsı için çok büyük kârlar gerçekleştirmek amacıyla da belirli bir süre için şeker kamışı dikimini yasaklayacak kadar ileri gitti (Hitti, 2011: 960). Oysa şeker üretimi ve şeker tarihte tüm coğrafyalar ve ülkeler için stratejik önemi haiz bir olgu idi (El-Makrîzî, 1998: I/574-575; el-Makrîzî, 1997: IV/169; ez-Zâhirî, 1892: 110). Bununla beraber Mısır, Suriye'ye oranla daha fazla şeker üretiyor ve daha pahalıya satıyordu (El-Ömerî, 1986: 91).

İsraf bölümünde anlattığımız dozu aşan harcamalarına (ez-Zâhirî, 1892: 98) rağmen Sultan en-Nâsir Muhammed dönemi "*kalkınma dönemi*" olarak ele alınmalıdır. Malî çöküş devrine dâhil edilmemelidir. Zira 1290-1310 yılları arasındaki istikrarsızlığa müteâkip Sultan en-Nâsir Muhammed'in sultanlığı ile beraber *er-Revkû'n-Nâsirî* diye tabir edilen siyasetleri sayesinde iktisadî anlamda ciddi artışlar yaşandı. *Er-Revkû'n-Nâsirî*, arazi etüdü/değerlendirmesi ile yeniden iktâ dağılımlarına mâtuftu. Bu politikalar sayesinde ciddi toprak gelirleri elde edilerek yeni yerler tarıma açıldı. Nâsir Muhammed'in kişisel iktâları denilen has araziler %100 arttı. Ayrıca Sultan, kendisine yakın gördüğü memlûkleri emir rütbesine tayin ederek onlara etüdünü yaptırdığı arazilerin gelirlerini verdi (El-Makrîzî, 1998: III/71; Levanoni, 2011: 142).

3.2. Ticârete Dair Öne Çıkan Gelişmeler

Memlûkler zamanında ticaretin önünün açılmasına dair pozitif bir yaklaşım vardı. Bu olumlu üslubun güçlü bir dayanağı var; o da İslâmiyet'tir. Ticaretin imkânlar dâhilinde kolaylaştırılmasına yönelik atılan adımlar tüccarın ve ticarî hayatın menfaatine oldu. 1250-1517 yılları arasında yaklaşık iki yüz elli yıl Mısır'da saltanat süren Memlûk Sultanlığı'nın kaynaklardan anladığımız kadarıyla kendine yeterli boyutunda bir ticaret anlayışları vardı. Niceliğin ikinci planda bırakıldığı, niteliğin dozunda kullanıldığı, ihtirassız ama ihtiyatlı bir rekabetle hareket ettikleri bir gerçektir. Ticarî faaliyetlerden geri durdukları bir dönem ise olmadı. Hatta bu uğurda bazı Batı prensleriyle dostluk çerçevesinde geçindikleri söylene de; bu sadece Haçlı hareketinden Hristiyanlığın bir kısmını uzak tutmak ve Avrupa siyaseti ile prenslerinin seyrini öngörmek içindi. Ticarî amillerin ikinci safta kalıyor gibi görüldüğü zamanlarda örneğin Memlûk sultanlarının en savaşçısı Baybars döneminde dahi herşeye rağmen ticaret çıkarlarına kayıtsız kalınmadı (Heyd, 1975: 476-478).

Ortadoğu'nun stratejik ticaret merkezlerinden Şam ve Kâhire, zaman içinde yürütülen siyasetle Memlûk Devleti'nin ticarî hayatında da mühim oldu. Çünkü komşu şehirlerin ticareti Şam ve Kâhire'ye göre şekilleniyordu. Suriye'ye gelen emtia Şam kanalıyla sevk edilirdi (Lapidus, 1967: 16-18). Sayısız yoksul olsa da her şeye rağmen Kâhire, başka yerlerde üretilen değerleri tüketen bir yer ve bütün Mısır ve Suriye'nin üretiminin aktığı ve en elverişli ticaret yapma koşullarına sahip büyük bir şehirdi (Humphreys, 2004: 231).

Müverrih *el-Makrîzî*'nin birtakım kayıtlarından Mısır'ın iktisadî refahının XIV. yüzyıl öncesinde sonraki devirlerle karşılaştırıldığında çok iyi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir Memlûk tarihçisi *İbn İyas* ise Hint Deniz yolunun keşfinden Memlûk Sultanlığı'nın çok büyük bir maddî zarar görmediği ve Mısır için bu ticaretin söylenildiği kadar ehemmiyetli olmadığı tezini savundu. Memlûk Sultanlığı ticaretinde mühim bir paya sahip olan deniz ticareti Kızıldeniz veya Basra Körfezi yoluyla yapılırdı. Ticarî emtia, kervanlar vasıtasıyla yine Memlûkler'e ait olan Suriye limanlarına yahut İskenderiye'ye getirilerek oradan Venedik gemileriyle Avrupa'ya taşınırdı (Barthold, 1963: 227-228). Ancak kural olarak İskenderiye'ye gönderilen mal miktarı, Suriye'ye gönderilen miktara göre daha yüksekti. Her halükarda Venedikliler sadece Venedik'ten Doğu'ya ve Doğu'dan Venedik'e mal ihracatçısı olarak değil, aynı zamanda Batı mal ve ürünlerinin Mısır ve Suriye'ye ithalatçıları olarak da işlev gördü (Arbel, 2004: 37, 45).

Jeopolitiği ile iştahları kabartan eyaletler merkezi şeklinde tasvir edilebilen Suriye, 1310 senesinden itibaren sık sık çatışmalara sahne olmuş bir sınır bölgesi oldu. Her ne kadar Memlûkler için sınır bölgesi olması hasebiyle ilk sırada yer almışsa da siyasî ve ekonomik anlamda ikinci derecede mühimdi. Zira Memlûk yönetiminin Suriye-Filistin limanlarını ve ticaret yollarını zapt etmesindeki ihmalkârlığı buradan kaynaklandı. Suriye eyalet valilerini kârlı gelir kaynağından mahrum ederken öte yandan İskenderiye yoluyla Avrupa'ya ticaret teşvik edilerek hassaten Kâhire ileri gelenleri kalkındırıldı (Humphreys, 2007:

371). Buna ek olarak her daim dış piyasayı canlı tutmak isteyen Memlûkler, Hindistan'dan ve Uzak Doğu'dan gelen transit ticareti kaybetmemek için büyük çaba sarfetti. İfade edildiği gibi Memlûkler'in malî ve iktisadî refahı için transit ticaret çok büyük etkendi. Hâkimiyetlerinin daha başlangıcında, deniz kıyılarına ve komşu bölgelere, barınacak yer arayan Türk, Moğol ve Kürt aşiretlerini yerleştirmek suretiyle Suriye sahillerinin savunmasındaki eksiklikleri giderdiler (Ayalon, 1971: 48).

Ticareti yapılan mal ile ticareti yapan tüccar arasındaki duruşun, piyasanın dümenini etkileyeceği tezahüründen yola çıkarak bu nevi irtibat ile ilgili birkaç kelam etmek mümkündür. Orta zamanda uluslararası ticaretin en mühim ithal mallarından birini oluşturan baharat, altın kadar kıymetli olup, kullanım alanı oldukça yaygındı. Alışveriş için dolaşım metaı kabul edilecek kadar değerli addedilmesi tabii ki sebepsiz değildi. Öncelikle yiyeceklerin bozulmasını engellerken baharatlanmış ve uzunca bir süre beklemiş bir yiyecek, taze bir yiyecekte çok daha lezzetli hale gelebiliyordu. Tıp ve kozmetik alanlarında da kullanılan baharat, aynı zamanda kralların birbirlerine sundukları hediyeler arasında olabiliyordu. Batı insanı, baharatın Akdeniz'e Nil yoluyla geldiğini bilmekteydi. Ancak baharatları üreten ülkeler hakkında bilinmesi gereken şeyler hakkında karanlıkta kalanları aydınlatmak için efsane üretme ihtiyacı duyuldu (Heyd, 1975: 427; Ağır, 2015: 43).

3.3. Askerî Üsler

Memlûk malî müesseselerini yaklaşık iki yüz elli yıllık bir gelişim çizgisi bağlamında görmek; idarî yapıların ve detay noktalarını aydınlatmak için büyük bir çaba harcanmalıdır. Ancak malî idare ve politik sistem arasındaki ilişki bir bütün olarak sadece Memlûk Devleti'nin karakterini anladığımız ölçüde tespit edilebilir. Memlûk Sultanlığı askerî bir oligarşi idi ve onun merkezî müessesesi kaçınılmaz olarak ordu idi. Diğer bir açıdan ordu, sistemden beslenen temel kurumdu ve kendisini besleyen gelirlerin toplanması ve dağıtımına nezaret etmekte, bu işlemi manipüle etmekte ve çeşitli yollarla bu işe müdahale etmekteydi. Ordu ve bürokrasinin kesişme alanında en hassas ve açıklayıcı temas noktası kesinlikle devlet memurları ve askerlere devletten alacakları maaşa karşılık verilen; ancak istendiğinde geri alınabilen gelir tahsisatı sistemi olan ikta idi. İktâ, sultan adına bürokrasi tarafından kontrol edilen idarî bir vasıta idi (El-Makrîzî, 1998: I/97; Humpreys, 2004: 225).

Memlûk sultanları Şam'da ordu bulundurarak Haçlılar'a ve Moğollar'a yönelik savunmalarda ve taarruzlarda burayı askerî bir üs olarak kullandı. Şam'ın bu özelliği iktisadî hayatını müspet yönde etkiledi. Öyle ki Şam'da bulunan askerler şehrin ekonomisinin canlanmasına katkıda bulunuyordu. Aynı zamanda askerinin teçizat ve kıyafetlerinin tedariki zanaatçılığın gelişmesine katkı sağladı. Çarkın dişlileri gibi şehrin tüm sistemleri askerî üs olma özelliğinden nemalandı. Buna bağlı olarak kültürel seviye de arttı. Bunun delili ise Şam'da eğitim kurumları ve cami sayılarının artmasıydı (Lapidus, 1967: 13-14). Ancak *memâlikü'l-cûlbân* Mısır'da Memlûk hâkimiyetinin son yıllarında düzensiz sürüler halini aldı. İbn İyas, ödenek ve gelirlerinin artırılması için sık sık talepte bulduklarını belirtmiştir. Ayrıca çarşıları yağmalayıp dükkanları alt üst ederek ekonomiye zarar verme vakaları da oldukça yaygındı (İslahî, 2017: 30-31).

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

İdarî uygulamaları hakkında şâibe olmayan, nitekim kuruluşu; İslâm dünyasına musallat olan Moğollar'ın zamanına rastlayan Memlûk Devleti için sonrasında da herşey yolunda gidemedi. Hem içeriden hem dışarıdan maruz kaldığı tehlikelere paralel kudretli bir ekonomi sistemi kurmalıydı. Memlûk ekonomisi, köle iken sultan olmuş siyasî elitin, halkın ürettiklerini toplaması ve yönettikleri uygulamalarla yine halka dağıtmasından müteşekkildi. Köle asıllı lider kadro otoriter ama mutedil siyasî görüşlerini ekonomiye uyguladıkları için başarılı oldular. Kişi başına düşen milli gelirle ilgili bir sıkıntı ya da herhangi bir dış ülkeyle bağımlılık sorunu yoktu. Kendi kendine yeterlik ekonomik alanda oluşmuştu. Sistemin çalışmasının sebebi olan motor görevini gören gayretli sultanların, gelip geçici olmayan yaklaşım tarzı içerisinde toplumdan izole olmadan hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

Memlûk Devleti iki yüz elli yıldan fazla süredir Müslüman Araplar ile meskûn şehirlerden başta Suriye ve Mısır'a hâkim olmuş bir devlettir. Tarih ilmi ile iştiğal eden araştırmacılar pekâlâ bilir ki, XIII-XIV. yüzyıllarda Ortadoğu gibi bir coğrafyada saltanatı bu kadar süre devam ettirebilmenin yolu hassaten dirayetli bir ekonomi izlemekten geçiyordu. Tarihteki her iddialı devletin yolunun geçtiği bu saha insanların geçimini Memlûk hükümeti nasıl temin edebildi? Bu makale bu durumu, hükümetin askerî ve siyasî üstünlüğü elinde tuttuğu müddetçe bilhassa ticaret alanındaki ihmal edilebilirliği olası gözükmeyen özverilerine bağlamış; dahası, tahta çıkan muhtelif sultanların kendilerine özgü üslupları ile ticarete

yedirdiği arz ve talebin hükümet hâmilinde akıbetini anlatmıştır. Kendilerine özgü üslup ifadesinin içi doldurulacak olursa, yukarıda zikredildiği üzere bazı sultanlar tarafından kıtlığın manipüle edilmesi ya da stokların istiflenmesi örneğini vermek mümkündür.

Ayak seslerini hissettiği finansal sorunları tehir etmesi demek zaten 1450'den itibaren Osmanlı Devleti ile sık sık askerî çatışmaya girmesi hasebiyle ekonomiye en büyük darbeyi vuracak olan insan gücünü eriteceği için Memlûk Sultanlığı'nın tüm mekanizmalarının işlevsizleşmesi demek olacaktı. Derin bir krize girmemek ve ekonomik istikrarı sürdürmek adına girişeceği çabalar da bir yere kadar oldu; öyle ki Osmanlı'nın fethine yarım yüzyıl kalmıştı.

Hâsıl-ı kelâm, Memlûk Türk Devleti'nin devraldıkları kültür mirasına eklenen unsurlarla yıllardan beri yanyana yaşamakta olan sınır komşularından bariz surette ayrıldıkları millî bir iktisat politikası oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği üzere ekonomi bakımından üretim unsurunun diğer bir cephesi de içtimaî tüketimdi. Memlûk sultanlarının aynı çizgide devam etmeyen üretime ve güçlerinin zaman zaman yetmediği tüketimlere karşı bireysel çözümleri oldu.

Sonuç itibariyle malî kurumlarının varlığını sürdürmesine rağmen kendisini alasıyla hissettiren iktisadî çözüme, gelmiş geçmiş tüm devletlerin olduğu gibi Memlûk Devleti'nin de kaçınılmazı oldu. Bu bağlamda Memlûkler'de hali hazırdaki potansiyele odaklanarak mevcut dönemelerde temel kaygıların giderilmeye çalışıldığı sonucuna vadiğimizi belirtmek isterim.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

BOA HAT 226/12584.

Mısır Mühimme Defterleri A.DVNS.MSR.MHM.d 10.

Kitap ve Makaleler

Ağır, A. M. (2015). *Memlûklarda ticaret*. Konya: Çizgi Yayınları.

Arbel, B. (2004). The last decades of Venice's trade with the Mamluks: importations into Egypt and Syria (MSR VIII. 2, 2004).

Asthor, E. (1985). *Et-tarihu'l-iktisâdî ve'l-ictimâî li's-şarki'l-evsat fi'l-usûru'l-vustâ*. (Arapça'ya çev. Abdülhadi Abde), Dimaşk.

Ayalon, D. (1971). Memlûkler ve deniz kuvvetleri. (çev. Salih Özbaran). *İ.Ü.E.F.D.* S. 25, İstanbul. 39-50.

El-Bağdâdi, A. (1998). *Rihletü Abdüllatif el-Bağdâdi fi-Mısır*. Mısır: El-Hey'eti'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü'l-Kitâb.

Barthold, W. (1963). *İslâm medeniyeti tarihi*. II. Ankara: T.T.K. Yayınları.

Borsch, S. J. (2000). Nile floods and the irrigation system in fifteenth-century Egypt. *Mamluk Studies Review*, 4(1), 131-45.

Çıplak, E. (2015). Burcî memlûkler döneminde (1382-1517) müsâdere. *G. Ü. S.B.E. Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara.

Ed-Devedâri, E. A. A. (1982). *Kenz ed-dürer ve câmi'u el-gurer*. Kâhire: Mesâdiru Târih-i Mısru'l-İslâmiyye.

Dûri, A. (2014). *İslâm iktisat tarihine giriş*. (çev. Sabri Orman). İstanbul: İnsan Yayınları.

Güler, H. (2018). Mesâlikü'l-ebşâr fi-memâliki'l-emsâr (devlet-i memâliki'l-ûlâ kısmı/ 1301-1349) tercüme ve tahlili, *G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara.

Heyd, W. (1975). *Yakın-doğu ticaret tarihi*. (Çev. Enver Ziya Karal). Ankara: T.T.K. Yayınları.

Hitti, P. (2011). *Siyasi ve kültürel İslâm tarihi*. (çev. Salih Tuğ). İstanbul: İ.F.A.V. Yayınları.

Holt, P. M. (2011). Memlûk kurumu, *Ortadoğu tarihi*. (haz. Youssef M. Choueiri). İstanbul: İnkılap Yayınları.

Humphreys, R. S. (2004). *İslâm tarih metodolojisi*. İstanbul: Litera Yayınları.

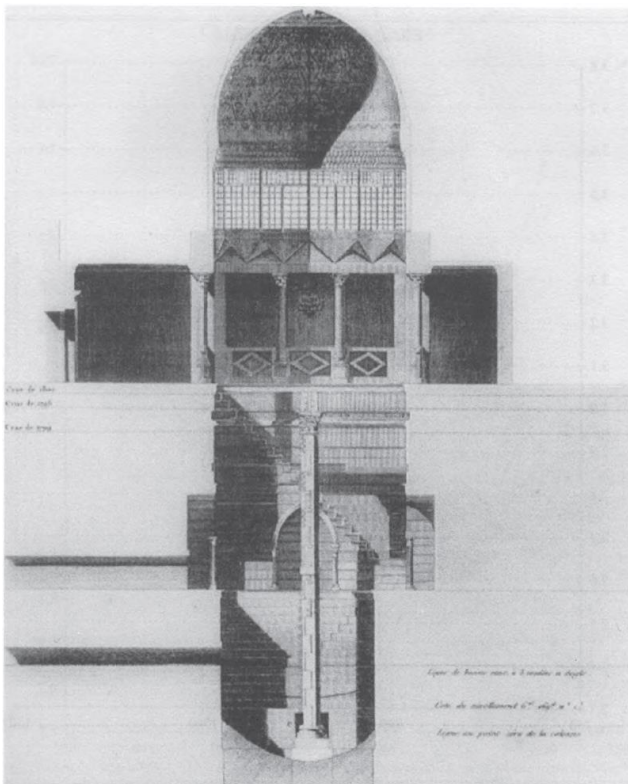
- Humphreys, R. S. (2007). XIII. yüzyılda Eyyübîler, Memlûkler ve Latin Doğu. (çev. Mustafa Kılıç). C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. XI/1, 359-378.
- İbn Hacer, A.Ş. (1986). *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-Umr*. (Tah. Muhammed Abdül Muid Han). Beyrut.
- İbn Kesîr, İ. İ. D. (1932). *El-bidâye ve'n-nihâye*. Kâhire.
- Islahi, A.A. (2017). *İslâm iktisat düşüncesi ve kurumları* (16.Yüzyıl). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Jizani, F.Z.S. (2012). *El-hayâtü'l-iktisadiyye fî-bilâdi'l-Hicaz min-sene (420-557)*, Mecelle et-Terâse el-İlmiyyü'l-Arabî, II.
- Kanat, C. (2015). Bahrî memlûkler zamanında hüküm süren çerkez asıllı bir sultan: Baybars El-Çaşnığır 1309-1310. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 13 (1), 97-119.
- Levanoni, A. (2011). The halqah in the Mamluk army. *Mamluk Studies Review*. XV, 37-65.
- Makdisî, M. E. H. (2019). *Mısır'daki İslâm devletleri ve Türk Memlûklerin faziletleri*. (çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Makrîzî, T. A. (1998). *El-mevâz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-a'sâr*. III. Cüz, Kâhire: Mektebet-i Medbûlî.
- El-Makrîzî, T.A. (1957). *İgâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumm*. (neşr. M. Mustafa Ziyâde-Cemâleddin eş-Şeyyâl). Kâhire.
- El-Makrîzî, T.A. (1997). *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk, II, III-IV*, (neşr. Muhammed Ali), Beyrut: Dâru'l-Kütüb el-İlmiyye.
- El-Malatî, A. (2002). *Neylü'l-emel fî zeyli'd-düvel* (neşr. Ömer Tedmürî), I-IX, Beyrut.
- Nâsır-ı Hüsrev. (1950). *Sefernâme*. (çev. Abdülvehhâb Terzi). İstanbul.
- En-Nüveyrî, Ş. A. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fi-fünûni'l-edeb*, c. I-XXXIII., Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- El-Ömerî, F.A. (1992). *Et-ta'rif bi'l-mustalahi'ş-şerif*. (Tah. Semir ed-Durûbi). El-Kerek.
- El-Ömerî, F.A. (1986). *Mesâlikü'l-ebşâr fî-memâliki'l-emsâr*, (thk. Dorothea Krawulsky), Beyrut: el-Merkezü'l-İslâmî li'l-Buhûs.
- Richards, D. S. (1998). Mamluk amirs, families and households. *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*. Cambridge.
- Es-Sayrâfî, H.C.D. (1970). *Nüzhetu'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fî-Tevârihi'z-Zemân* (tah. Hasan Habeşi): Dâru'l-Kütüb.
- İbn Tagrıbirdî, A.C. (1992). *en-Nücûmü'z-zâhire fî-mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Yiğit, İ. (2008). *İslâm tarihi, Memlûkler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Yiğit, F. A. (2015). İskenderiye'de Venedik ticareti, konsolosları ve Fondaco'su. *Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi*. 2 (2), 19-36.
- Ez-Zâhirî, G. Ş. (1892). *Zübdetü keşfi'l-memâlik ve beyânu't-turûk ve'l-mesâlik*. Paris: Cumhuriyet.
- İbn Zunbul, R. (1998). *Ahîretü el-memâlik ev vâkı'atü es-Sultân el-Gûrî me'a Selim el-Osmânî*, (Tah. Abdülmen'am Âmir), Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti'l-Kitâb.

EKLER

Ek-1: Nilometre.²

Ek-2: Nilometre.³

² <https://archnet.org/sites/2372>.

³ Borsch, S. (2000). Nile Floods and the Irrigation System in Fifteenth-Century Egypt. *Mamluk Studies Review*, 4(1), s. 141.